

Ποιές οι εναλλακτικές λύσεις στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία;

Norberto Bobbio

Τά προβλήματα της «πολιτικής» –ιδωμένης σάν σφαιρική οργάνωση μιās σύνθετης κοινωνίας– γίνονται, (Έλεγα σέ προηγούμενο άρθρο μου), δλο καί πιά σύνθετα κι οί έντυπωσιακές φόρμουλες δέν μās καλύπτουν. Κι όσο πιά σύνθετα γίνονται τά προβλήματα τόσο πιά σπάνιες γίνονται οί ικανοποιητικές λύσεις (κι άκατανίκητος ό πειρασμός τών άπλουστεύσεων). Νά ξεηγούμεθα: οί καλές λύσεις είναι σπάνιες γιά όποιον δέν θέλει νά παραιτηθεί από κάποιους θεμελιακούς θεσμούς πού ξεχωρίζουν τό δημοκρατικό κράτος (γιά όποιον πιστεύει στίς άπλουστεύσεις πού, έδώ πού τά λέμε, σέ μερικές περιπτώσεις είναι

αναπόφευκτες, όσα θά πώ παρακάτω είναι δλότελα άχρηστα). Έδώ πρέπει νά προσθέσω κάτι γιά νά μήν πέσουν τά λόγια μου στό κενό: όσο κι αν ισχυριζόμαστε ότι «δημοκρατία» είναι ένας όρος πολυσήμαντος (όπως έξάλλου όλοι οί όροι του πολιτικού λεξιλογίου) κι ότι ό καθένας τήν έννοει μέ τό δικό του τρόπο, έχει όμως μιάν ειδική επικρατέστερη σημασία πού βρίσκει δλότελα σύμφωνους όσους θέλουν νά επιβληθεί ό σοσιαλισμός μέ δημοκρατία καί νά συνεχίσει νά κυβερνά δημοκρατικά. Αύτή ή επικρατέστερη σημασία θέλει τή δημοκρατία ένα σύνολο κανόνων (τών επιλεγόμενων «κανόνων του παιχνιδιού») πού επιτρέπουν τήν πιά πλατιά καί πιά σίγουρη συμμετοχή, άμεση καί έμμεση, του πιά μεγάλου δυνατού αριθμού πολιτών στίς πολιτικές αποφάσεις πού ένδιαφέρουν τό σύνολο. Οί κανόνες αύτοί είναι περίπου οί πιά κάτω: α) όλοι οί ενήλικοι πολίτες χωρίς διάκριση φυλής, θρησκείας, περιοσίας, φύλου κ.τ.λ. πρέπει νά απολαμβάνουν τά ίδια πολιτικά δικαιώματα· δηλαδή τό δικαίωμα νά εκφράσουν μέ τήν ψήφο τή γνώμη τους καί / ή νά εκλέξουν αυτόν πού θά τήν εκφράσει γιά λογαριασμό τους· β) ή ψήφος όλων τών πολιτών πρέπει νά έχει τό ίδιο βάρος (δηλαδή νά μετριέται σάν μονάδα)· γ) όλοι

οί πολίτες που απολαμβάνουν πολιτικών δικαιωμάτων πρέπει να ψηφίζουν ελεύθερα, σύμφωνα με τη γνώμη που διαμόρφωσαν όσο γίνεται πιο ελεύθερα, δηλαδή μέσα σε συνθήκες ελεύθερης άμιλλας ανάμεσα σε οργανωμένες πολιτικές ομάδες που ανταγωνίζονται ή μία την άλλη για να συνθέσουν τα προβλήματα και να τα μεταμορφώσουν σε συλλογικές διακηρύξεις· δ) πρέπει να είναι ελεύθεροι μ' έναν ακόμα τρόπο: να διαθέτουν πραγματικές προϋποθέσεις εναλλακτικών επιλογών, δηλαδή να μπορούν να διαλέγουν ανάμεσα σε διαφορετικές λύσεις· ε) τόσο για τις συλλογικές διακηρύξεις όσο και για την εκλογή των αντιπροσώπων ισχύει η αρχή της αριθμητικής πλειοψηφίας, έστω κι αν γίνονται αποδεκτές διαφορετικές μορφές πλειοψηφίας (σχετική, απόλυτη, αξιολογική) σε συγκεκριμένες συνθήκες προσδιορισμένες εκ των προτέρων· ζ) καμιά απόφαση της πλειοψηφίας δεν πρέπει να περιορίσει τα δικαιώματα της μειοψηφίας· προπαντός το δικαίωμα να γίνει (με ίσους όρους) πλειοψηφία.

Δέν έχω καμιά δυσκολία να παραδεχτώ ότι αυτή η σημασία της δημοκρατίας που τη χαρακτηρίσα επικρατέστερη, είναι περιορισμένη. Θά δυσκολευόμουν όμως να παραδεχτώ ότι όταν μιλάμε για δημοκρατία του *court*, χωρίς επίθετα, έννοούμε (κι είναι χρήσιμο να έννοούμε) κάτι άλλο. "Όποιος έννοει κάτι άλλο καλά θά έκανε να τό δηλώσει προκαταβολικά· κι ακόμα· δέν έχω καμιά δυσκολία να παραδεχτώ ότι για να είναι ένα κράτος «άληθινά» δημοκρατικό δέν φθάνει ή τήρηση αυτών των κανόνων, αν έσεις είστε διαθετειμένοι να παραδεχτείτε ότι φτάνει ή καταπάτηση ενός μονάχα για να μήν είναι δημοκρατικό τό κράτος (ούτε ουσιαστικά ούτε φαινομενικά).

‘Ο σκοπός και τά μέσα

Δέν νομίζω ότι συντρέχει λόγος ν' αντιμετωπίσουμε τό πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στα μέσα και τους σκοπούς, τό πρόβλημα δηλαδή αν ή κρίση «καλό» ή «κακό» μπορεί να διατυπωθεί μονάχα για τους σκοπούς κι όχι και για τά μέσα· άφου δεχτούμε δηλαδή ότι δέν υπάρχουν μονάχα σκοποί καλοί και κακοί, αλλά και μέσα καλά και κακά, να προβληματιστούμε με ποιό μέτρο και σε ποιές συνθήκες εν' επιθυμητό να επιδιώκουμε καλούς σκοπούς με κακά μέσα –γι' αυτό τό ζήτημα άρκούμαι για την ώρα να παραπέμψω σ' ένα πρόσφατο βιβλίο του Τζουλιάνο Ποντάρα που πέρασε σχεδόν άπαρατήρητο: «'Αν ό σκοπός δικαιώνει τά μέσα» έκδ. «Μουλίνο 1974» (ίσως να επανέλθω με άλλην ευκαιρία). Για την ώρα θέλω μονάχα να παρατηρήσω ότι πολύ λίγο παίρνουμε ύπόψη πόσο στενά είναι δεμένα τ' άποτελέσματα με τά μέσα που χρησιμοποιήθηκαν. Και προπαντός ότι δέν είναι μόνο τ' άποτελέσματα αξιολογήσιμα με κριτήρια που μάς επιτρέπουν να διακρίνουμε τά επιθυμητά από τά ανεπιθύμητα, αλλά είναι επικείμενες σε αξιολόγηση κι οι διαδικασίες· κι ότι είναι δυνατό να διακρίνουμε διαδικασίες καθεαυτές καλές και διαδικασίες καθεαυτές κακές ανεξάρτητα από τ' άποτελέσματα: για να δώσω ένα έσχατο παράδειγμα, μία δικαστική διαδικασία που συμπεριλαμβάνει στους κανόνες της τή νομιμοποίηση των βασανιστηρίων μπορεί να θεωρηθεί κακή καθεαυτή, χωρίς να ληφθεί καθόλου ύπόψη τό άποτέλεσμα (έστω κι αν επιτευχθεί

τό επιθυμητό άποτέλεσμα της γνώσης της αλήθειας). Τό ίδιο ισχύει για τήν δημοκρατία, ιδωμένη όπως έδώ τήν περιγράψαμε, σαν ένα σύνολο διαδικαστικών κανόνων που επιδιώκουν κάποια άποτελέσματα. 'Από αυτά τό πιο σημαντικό είναι ή έγκριση αποφάσεων που ένδιαφέρουν τό κοινωνικό σύνολο (άποφάσεων που στην τεχνική όρολογία δέν είναι άλλο από τους «νόμους»). "Όποιος ύποστηρίζει ότι ή δημοκρατία κάτω από αυτό τό πρίσμα είναι καλή, ύποστηρίζει επίσης ότι δέν μπορούμε να σταθούμε άδιάφοροι μπροστά στην έπιλογή αυτής κι όχι της άλλης διαδικασίας. Για να δώσουμε κι έδώ ένα παράδειγμα: για μίαν εκλογική διαδικασία που περιέχει ανάμεσα στους κανόνες της ένα «πρίμ» για τό ψηφοδέλτιο ή για τά ψηφοδέλτια που διεκδικούν την απόλυτη ή και μόνο τή σχετική πλειοψηφία, μπορούμε με ήσυχη συνείδηση να πούμε ότι είναι διαδικασία κακή (μπορούμε να τή χαρακτηρίσουμε και τήν έχουμε χαρακτηρίσει –ποιός δέν τό θυμάται;– «νόμο-άπάτη»), άσχετα από τά επιχειρήματα που μπορούν να ύποστηριχθούν και που ύποστηρίχθηκαν για τήν ανάγκη μιάς σταθερής πλειοψηφίας.

Φυσικά ή σημασία που δίνουμε στις καλές ή κακές διαδικασίες διόλου δέν σημαίνει ότι μπορούμε να παραμελήσουμε τ' άποτελέσματα. Είναι αυτονόητο ότι τό ιδεώδες θά ήταν να έξασφαλίσουμε τά καλύτερα άποτελέσματα με τις τις καλύτερες διαδικασίες. 'Αλλά ποιά είναι τά καλύτερα άποτελέσματα; 'Η δυσκολία να προσδιορίσουμε ποιά είναι τά καλύτερα άποτελέσματα και να διεκδικήσουμε γι' αυτά τή συμφωνία ενός αριθμού ανθρώπων (αριθμού που μπορεί να φτάνει κάποιες δεκάδες εκατομμυρίων) μάς ύποχρεώνει ν' αναγνωρίσουμε ότι τό καλύτερο άποτέλεσμα είναι αυτό που πετύχαμε με τους καλύτερους κανόνες· από αυτούς πάλι ό σημαντικότερος είναι άναμφίβολα ό κανόνας της πλειοψηφίας. 'Από έδώ άπορρέει ή τεράστια σημασία των κανόνων κι ή ανάγκη να συμφωνήσεις για τους κανόνες για να φτάσεις σε μιά συμφωνία για τ' άποτελέσματα. 'Ας μάς διδάξει τό παράδειγμα του διαζυγίου. Τό γεγονός ότι έναποτέθηκε σε μιά σειρά διαδικαστικών κανόνων προσυμφωνημένων, σαν αυτούς που πρόβλεπε ό νόμος για τό ρεφερέντομ (σ.τ.μ. για τήν καθιέρωση του διαζυγίου έγινε στην 'Ιταλία δημοψήφισμα), ή άπόφαση αν ήταν καλύτερη ή μονιμότητα του γάμου ή τό διαζύγιο, προϋποθέτει μιά κρίση γύρω από τό «καλό» εκείνων των κανόνων και τήν πεποίθηση ότι είναι καλό τό άποτέλεσμα που επιτεύχθηκε με καλή διαδικασία. Θά παρατηρήσουμε ότι, αντίθετα από τήν κοινή πεποίθηση, έδώ δέν είναι ό καλός σκοπός που δικαιώνει τό μέσο καλό ή κακό, αλλά τό καλό ή άποδεκτό σαν καλό μέσο που δικαιώνει τό άποτέλεσμα ή τουλάχιστο τό κάνει άποδεκτό ακόμα κι από αυτούς που ψήφισαν τό αντίθετο, δηλαδή από αυτούς που τό άποτέλεσμα, άπομονωμένο από τό μέσο που τό πέτυχε, θά τό έκριναν καλό.

Τά παράδοξα της σύγχρονης δημοκρατίας

Διάλεξα τό παράδειγμά μου από μιά περίπτωση άμεσης δημοκρατίας γιατί ή άμεση δημοκρατία προβάλλεται (δίκαια έξάλλου) από εκείνους που δέν ίκανοποιεί ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία, από εκείνους που τήν θεωρούν πανάκεια για τήν

άντιμετώπιση τών έλαττωμάτων τού «συστήματος». 'Αλλ' άν ή δημοκρατία, όπως συχνά επαναλαμβάνω, είναι δύσκολη, (τώρα βλέπω ότι ό 'Ιρβινγκ Φέτσερ ή μάλλον ή έκδοτική εταιρεία Λατέρτσα άφού ό τίτλος δέν είναι ό πρωτότυπος, έκδίδει ένα βιβλίο μέ τίτλο «'Η Δύσκολη Δημοκρατία»), ή άμεση δημοκρατία είναι ακόμα πιό δύσκολη. Θά προσθέσω: Έχει γίνει δλο και πιό δύσκολη. Για νά φωτίσω αυτή τή διαπίστωση θ' αναφερθώ σέ μερικά προβλήματα πού αντιμετώπιζουν όλα τά πολιτικά συστήματα τής εποχής μας και πού μπορούν νά χαρακτηρισθούν σωστά «παράδοξα» τής σύγχρονης δημοκρατίας.

Δίχως άμφιβολία ή τέλεια, ή ιδεώδης δημοκρατία, άν δημοκρατία σημαίνει κυβέρνηση τού λαού κι όχι σ' όνομα τού λαού, είναι ή άμεση· γι' αυτό έλεγε ό Ρουσό ότι ό άγγλικός λαός ήταν έλεύθερος μονάχα τή στιγμή πού έριχνε τήν ψήφο του στήν κάλπη. Στόν Ρουσό θά μπορούσε κανείς ν' άντιτάξει ότι οι άλλοι λαοί δέν ήταν ούτε εκείνη τή στιγμή έλεύθεροι. 'Εξ άλλου ό Ρουσό ήξερε —και τό ήξερε κι ό Μοντεσκιέ— ότι ή άμεση δημοκρατία, ή δημοκρατία τής ά γ ο ρ α ς, σέ αντιπαράθεση μέ τή δημοκρατία τής αίθουσας, ήταν καθεστώσ κατάλληλο για τά μικρά κράτη, ίσα-ίσα για εκείνα τά κράτη πού οι διαστάσεις τους επέτρεπαν στους πολίτες (κι αυτοί ήταν ένα μικρό μέρος τών κατοίκων μιάς πόλης) νά συγκεντρωθούν δλοι μαζί σέ μιά πλατεία. Πού νά βρεθούν τώρα μικρά κράτη; Τά κράτη εξακολουθούν νά μεγαλώνουν κι οι πλατείες τώρα πιά χρησιμοποιούνται μονάχα από τό κινητοποιημένο πλήθος κι όχι από τούς συμμετέχοντες πολίτες. ('Ο Μοντεσκιέ έλεγε ακόμα ότι ή άρ. των δημοκρατιών ήταν ή άρετή ιδωμένη σάν άγάπη για τήν πατρίδα, αλλά μονάχα οι μικρές πατρίδες μπορούσαν νά κερδίσουν τήν άγάπη· τόσο πού στή μεγάλη γαλλική πατρίδα ό Ροδεσπιέρος, άκριβώς για νά σώσει τήν πατρίδα, άναγκάστηκε νά συζευξει τήν άρετή μέ τόν τρόμο).

Τό πρώτο παράδοξο τής σύγχρονης δημοκρατίας, σ' αντιπαράθεση μέ τή δημοκρατία τών άρχαίων άπορρέει από αυτό: διεκδικούμε δλο και περισσότερη δημοκρατία σέ συνθήκες δλο και πιό δυσμενείς. Δέν τό μάθαμε σήμερα ότι δέν είναι τίποτα πιό δύσκολο από τήν τήρηση τών κανόνων τού δημοκρατικού παιχνιδιού μέσα στους μεγάλους οργανισμούς· κι οι οργανισμοί, ξεκινώντας από τόν κρατικό, όσο πάνε γίνονται πιό μεγάλοι. 'Οποιος έβαλε τό δάχτυλο σ' αυτή τήν πληγή (πού τήν άποκαλέσαμε σιδερένιο νόμο τής όλιγαρχίας) προβληματίστηκε ήδη για τήν αντιπροσωπευτική δημοκρατία· σκεφτείτε τί θάλεγε για τήν άμεση. 'Η δημοκρατία των συνελύσεων πού στήθηκε από τό φοιτητικό κίνημα, από τή σκοπιά τών κανόνων πού περιέγραφα πρωύτερα, στάθηκε πάντα άπατηλή: από τή μιά ύπάρχει ή συνέλευση πού πολύ χειρότερα από τό χειρότερο κοινοβούλιο περιορίζεται νά επικυρώσει (συχνά διά βοής) τίς αποφάσεις τού έκτελεστικού όργάνου διατυπωμένες σέ προτάσεις. 'Από τήν άλλη ύπάρχει ένα έκτελεστικό πού τό χρίσμα του είναι χαρισματικό (μέ τήν τεχνική σημασία τής λέξης, όπου τό «χαρισματικό» αντιπαράθεται στό «δημοκρατικό») αλλά πού ή έξουσία του είναι πολύ πιό σταθερή κι άναντίρρητη από τήν έξουσία όποιουδήποτε έκτελεστικού όργάνου ενός αντιπροσωπευτικού σώματος (ούτε σκέψη για άνάκληση τής έντολής!). Δέν τό λέω για νά κάνω εύκολη πολεμική (όσο κι άν είναι έξοργιστική ή άξίωση τών «συνελευσιακών» νά δώσουν μαθη-

ματα δημοκρατίας), τό λέω για νά επαναλάβω ότι ή δημοκρατία, άμεση ή έμμεση, συνελευσιακή ή αντιπροσωπευτική είναι «πρακτική» έξαιρετικά περίπλοκη, πού άπορρίπτει τούς άutoσχεδιασμούς, τίς εύκολες γενικεύσεις, τίς λιγότερο ή περισσότερο εύρηματικές καινοτομίες· είναι επί πλέον ένας μηχανισμός πολύ ευαίσθητος πού «χαλνά» μέ τήν παραμικρή σύγκρουση.

Γραφειοκρατία και τεχνοκρατία

'Ενα δεύτερο παράδοξο ακόμα πιό άμήχανο, γεννιέται από τό γεγονός ότι τό σύγχρονο κράτος δέν μεγάλωσε μονάχα σέ μέγεθος αλλά και σέ λειτουργίες κι ότι κάθε αύξηση τών λειτουργιών τού κράτους συνεπάγεται ένα μεγάλο μέρους τού γραφειοκρατικού μηχανισμού, δηλαδή ένας μηχανισμού μέ δομή ίεραρχική κι όχι δημοκρατική, μ' έξουσία καθοδική κι όχι άνοδική. 'Αν αναλογιστούμε ότι στα χρόνια τού Καβούρ (σ.τ.μ. 'Ιταλός πολιτικός τών άρχών τού περασμένου αιώνα) τά ύπουργεία ήταν έφτά ή όχτώ κι ότι τώρα έχουν περίπου τετρατάσσιασσει και ότι κάθε ύπουργείο έχει άνάγκη μιάς στρατιάς ύπαλλήλων (χωρίς νά λογαριάζουμε και τό παρακράτος (σ.τ.μ. πού επίσης συνεχώς αύξάνεται), θά καταλάβουμε πόσο είναι ισχυρή και επί πλέον φυσική ή τάση τού σύγχρονου κράτους για γραφειοκρατική, διάβαζε αντιδημοκρατική, όργάνωση τής έξουσίας. Είναι άλήθεια ότι στα ίδια αυτά κράτη προχώρησε περίπου σύγχρονα κι ή διαδικασία τού έκδημοκρατισμού (διεύρυνση τού δικαιώματος ψήφου, άργός ή βίαιος θάνατος τού δεύτερου μη έκλεγόμενου σώματος αντιπροσώπων, παρακμή ή άφανισμός τών μοναρχιών, άνάπτυξη τής άποκέντρωσης κ.τ.λ. Μά έξισου άλήθεια είναι ότι τό προτσές τού έκδημοκρατισμού και τό προτσές τής γραφειοκρατίας όχι μόνο προχωρούν μέ ίδιο βήμα, αλλά τό δεύτερο είναι άμεση συνέπεια τού πρώτου. 'Όσο ή διεύρυνση τής ψήφου επιτρέπει σέ καινούριες μάξες νά προωθούν στήν κορυφή τά αίτήματά τους, κι έφόσον αυτά τά αίτήματα καταλήγουν σχεδόν πάντα στήν άπαίτηση νά έπωμισθει τό κράτος καινούριες ευθύνες κι έπόμενα καινούρια βάρη, τόσο τό κράτος ύποχρεώνεται ν' αύξάνει τίς παροχές κι έπόμενα τούς μηχανισμούς του. Ούτε αυτά τά λέω για νά επαναλάβω τήν παλιά πολεμική τών φιλελεύθερων συγγραφέων έναντίον τής διεύρυνσης τού δημόσιου τομέα σέ βάρος τού ιδιωτικού (ας αναλογιστούμε τόν άγώνα πού έκανε μέρα μέ τή μέρα ό Λουίτζι 'Εινάουρι (σ.τ.μ. 'Ιταλός οικονομολόγος και πολιτικός 1874-1961) έναντίον όλων εκείνων, σοσιαλιστών ή συντηρητικών, πού διεκδικούσαν περισσότερη παρέμβαση τού κράτους σέ θέματα πού, σύμφωνα μέ τίς άρχές τού κλασικού φιλελευθερισμού δέν ήταν στή δικαιοδοσία του). Ούτε, για νά επαναλάβω τήν πρόβλεψη τού Μάξ Βέμπερ, πού συχνότατα αναφέρεται και όπωσδήποτε δέν είναι έγκεφαλικά κατασκευάσμα, για τό «σιδερένιο κλουβί» πού μοιραία θά φυλακίσει σιγά-σιγά τούς πολίτες τού καινούριου νομικού-όρθολογικού κράτους (πού όμως ό όρθολογισμός του είναι μονάχα φόρμα). 'Η παράλληλη αύξηση τού γραφειοκρατικού και τού δημοκρατικού κράτους είναι μιά παλιά ιδέα όλων εκείνων πού, είτε μέ ίκανοποίηση είτε μέ άνησυχία, είδαν μέ τά μάτια τους νά μεγαλώνει τό σύγχρονο κράτος, τόσο παλιά, πού έχει γίνει κοινός τόπος. Θ' αναφερθώ σχετικά στόν Σίλβιο

Σπαβέντα (σ.τ.μ. πού ἐδῶ κι ἑκατό περίπου χρόνια) ἔγραφε: «Μιά δημοκρατική κοινωνία, ὅπου ἔχετε διακηρύξει τή νομική ἰσότητα ὅλων, δημιουργεῖ ἀπαιτήσεις πού ἐπιβάλλουν στό κράτος ἕναν ὄλο καί μεγαλύτερο ἀριθμό ὑπηρεσιῶν καί γραφείων μέ σκοπό νά διαμορφωθοῦν οἱ συνθήκες καί τά μέσα πού θά βοηθήσουν τόν κάθε πολίτη νά κατακτήσει μέ τή δραστηριότητά του τίς προϋποθέσεις πού θά ἀνταποκρίνονται στήν ντέγιουρε ἰσότητά του. Ἄπό δῶ ἀπορρέει ἡ ἀνάγκη νά διευρύνονται συνεχῶς τά περιθώρια τῆς κοινῆς διαχείρισης, πού μέ τή σειρά τῆς δημιουργεῖ συνεχῶς καινούριες σχέσεις ἀνάμεσα στους πολίτες καί τόν ἐκπρόσωπο ἐκείνης τῆς κοινῆς διαχείρισης πού εἶναι ἀκριβῶς τό κράτος»¹. Τά λέω γιά νά μήν ξεχνᾶμε ἐμεῖς αὐτό πού ἐκείνοι οἱ παλιοί συγγραφεῖς ἤξεραν πολύ καλά: ὅτι δηλαδή περισσότερη δημοκρατία (καί, ἂν πᾶμε παρατέρα, περισσότερος σοσιαλισμός), πᾶει νά πεί, ἢ τουλάχιστο μέχρι σήμερα ἤθελε νά πεί, περισσότερη γραφειοκρατία. Μόνο ὅταν τό ξέρουμε αὐτό ἀποχτοῦμε ἐπίγνωση τῶν τεράστιων δυσκολιῶν καί δυσπιστοῦμε γιά τήν ἀποτελεσματικότητα τῶν «μαγικῶν ραβδιῶν».

Ἐνα τρίτο παράδοξο – τό πιό μακροσκοπικό – εἶναι οἱ συνέπειες τῆς τεχνικῆς ἀνάπτυξης, χαρακτηριστικῆς τῶν διομηχανικῶν κοινωνιῶν, καπιταλιστικῶν εἴτε σοσιαλιστικῶν· δηλαδή τό γεγονός ὅτι σ' αὐτές τίς κοινωνίες αὐξάνονται μέ συνεχῆ ἐπιτάχυνση τά προβλήματα πού ἀπαιτοῦν τεχνικές λύσεις πού δέν ἀντιμετωπίζονται παρά μονάχα ἀπό εἰδήμονες. Ἄπό ἐδῶ ἀπορρέει ὁ πειρασμός τῆς διακυβέρνησης ἀπό καθαρούς τεχνικούς, ἢ τεχνοκρατία. Δέν χρειάζεται ιδιαίτερη ὀξυδέρκεια γιά νά καταλάβουμε ὅτι ἡ δημοκρατία κι ἡ τεχνοκρατία παίζουνε γροθιές. Ἡ τεχνοκρατία εἶναι ἡ κυβέρνησις τῶν εἰδικῶν, δηλαδή ἐκείνων πού ξέρουν ἕνα μόνο πράγμα, ἀλλ' αὐτό τό ξέρουν ἢ θάπρεπε νά τό ξέρουν, καλά. Ἡ δημοκρατία εἶναι ἡ κυβέρνησις ὅλων, δηλαδή ἐκείνων πού θάπρεπε νά ἀποφασίζουν ὄχι μέ κριτήριο τήν εἰδικότητα, ἀλλά μέ κριτήριο τή δική τους ἐμπειρία. Ὁ πρωταγωνιστής τῆς διομηχανικῆς κοινωνίας εἶναι ὁ ἐπιστήμονας, ὁ εἰδικός, ὁ πραγματογνώμονας. Ὁ πρωταγωνιστής τῆς δημοκρατικῆς κοινωνίας εἶναι ὁ κάθε πολίτης, ὁ ἄνθρωπος τοῦ δρόμου ὁ *quisque e populo* (σ.τ.μ. ὁποιοσδήποτε εἶναι λαός). Δέν ὑπάρχει μέσο σύγκρισης ἀνάμεσα στίς δυσχερεῖς τῶν προβλημάτων πού ἀντιμετωπίζει ὁ ἄνθρωπος μιᾶς ἀρχέγονης κοινωνίας κι ἐκείνων πού ἐμεῖς θρῖσκουμε καθημερινά μπροστά μας. Γιά παράδειγμα: πόσο ἀπ' αὐτούς πού ἐλέγχουν τά οικονομικά προβλήματα ἑνός μεγάλου κράτους εἶναι σέ θέση νά κάνουν τίς σωστές προτάσεις κάθε φορά πού ἔχουν προσδιοριστεῖ ὀρισμένοι στόχοι; ἢ ἀκόμα χειρότερα νά ὑποδείξουν στόχους ἐφικτούς ὅταν ὑπάρχουν ὀρισμένοι πόροι; Κι ὅμως ἡ ὀριακή ἰδέα πού στηρίζει τήν δημοκρατία εἶναι ὅτι ὄλοι μποροῦν ν' ἀποφασίζουν γιά ὄλα. Μποροῦμε νά ἐκφράσουμε κι ἄλλῶς αὐτό τό παράδοξο: σύμφωνα μέ τό δημοκρατικό ἰδεώδες ὁ μοναδικός ἀρμόδιος γιά τά πολιτικά ζητήματα εἶναι ὁ πολίτης (κι ἀπό αὐτή τή σκοπιά ὁ πολίτης μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ κυρίαρχος). Ἄλλά ὅσο πιό τεχνικές κι ὅσο λιγότερο πολιτικές γίνονται σιγά-σιγά οἱ ἀποφάσεις, δέν συρρικνώνεται τάχα ἡ σφαῖρα ἀρμοδιότητος τοῦ πολίτη καί, κατά συνέπεια, ἡ κυριαρχία του; Δέν εἶναι λοιπόν ἀντιφατικό νά ζητᾶμε ὄλο καί περισσότερη δημοκρατία σέ μιά κοινωνία ὄλο καί πιό τεχνοκρατική;

Δέν παριστᾶν τόν ἀπολογητή τῆς τεχνοκρατικῆς κοινωνίας, ἀκόμα καί γιατί πιστεύω ὅτι ὅσο κι ἂν πολλαπλασιάζονται τά προβλήματα πού ἀπαιτοῦν τεχνικές λύσεις ὄλο καί πιό δύσκολες, δέν πολλαπλασιάζονται ποτέ τόσο πού νά καταλάβουν ὄλο τό χώρο τῶν παραδοσιακῶν πολιτικῶν προβλημάτων. ἴσα ἴσα ἡ τεχνική ἀνάπτυξη δημιουργεῖ συνεχῶς καινούρια πολιτικά προβλήματα. Ἐπισημαίνω ὅμως ἕνα γεγονός πού θά ἦταν στραβομάρα νά μᾶς διαφύγει: Νά διεκδικούμε παραπάνω δημοκρατία, σημαίνει νά διεκδικούμε τή διεύρυνση ἀποφάσεων πού ἐμπιπτουν στήν ἀρμοδιότητα ἐκείνων πού, ἀπό τίς ἀντικειμενικές συνθήκες ἀνάπτυξης τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν, γίνονται ὄλο καί πιό ἀναρμόδιοι. Αὐτό ἰσχύει ιδιαίτερα στόν παραγωγικό τομέα, ἀκριβῶς στόν τομέα πού ὡς τώρα στήν πράξη ἔχει ξεφύγει, τόσο στίς χώρες μέ οἰκονομία καπιταλιστική ὅσο καί σ' ἐκείνες μέ οἰκονομία σοσιαλιστική, ἀπό κάθε εἶδος λαϊκοῦ ἐλέγχου. Ἀκριβῶς στόν τομέα ὅπου κερδίζεται ἡ χάνεται ἡ δημοκρατική πρόκληση. Τό νά διαπιστώνεις γεγονότα χωρίς προκαταλήψεις καί χωρίς πολλές αὐταπάτες εἶναι ἐξάλλου ὁ μοναδικός δρόμος γιά νά ἐφεύρεις θεραπείες ἐφικτές, μή βολονταριστικές.

Πολιτιστική διομηχανία καί πολιτική διομηχανία

Ἐπισημαίνω σάν τέταρτο παράδοξο, τέταρτο καί τελευταῖο (τρόπος τοῦ λέγειν), αὐτό πού γεννιέται ἀπό τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στό δημοκρατικό πρῶτος καί στή μαζική κοινωνία. Ἡ δημοκρατία προϋποθέτει τήν ἐλεύθερη καί πλήρη ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων δυνατοτήτων.

Ὅμως ἡ συνέπεια τῆς μαζικοποίησης – ἀπό τήν ὁποία ὑποφέρουν ὄλες οἱ κοινωνίες – εἶναι ὁ γενικευμένος κοφρορμιζμός. Ἡ δογματική διαπαιδαγώγηση πού χαρακτηρίζει τίς μαζικές κοινωνίες τείνει στήν καταπίεση καί τόν ἀφανισμό τοῦ αἰσθηματος ἀτομικῆς εὐθύνης, δηλαδή τοῦ βασικοῦ στηρίγματος μιᾶς δημοκρατικῆς κοινωνίας. Ἡ καλοοργανωμένη προπαγάνδα τείνει νά μειώσει τό χώρο τῶν προσωπικῶν ὀρθολογιστικῶν ἐπιλογῶν, τῶν πεποιθήσεων πού δέν βασίζονται σέ στιγμιαῖες συγκινήσεις ἢ στήν παθητική μίμηση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἄλλων. Δίπλα στήν πολιτιστική διομηχανία πού ἐξέθρεψε τόσες διακρίσεις ὑπάρχει, στίς χώρες ὅπου δέν μπορεῖς νά κυβερνήσεις χωρίς μιάν ἐλάχιστη συναίνεση τῶν μαζῶν, δηλαδή ὅπου ἐφαρμόζεται ἕνα προτσές ἐκδημοκρατισμοῦ, μιά πολιτική διομηχανία. Κι ὅπως ἡ πολιτιστική διομηχανία γεννιέται ἀπό τήν πρόσδεση ὄλο καί πιό μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων στά μέσα πού τοῦς εἶναι ἀπαραίτητα γιά νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τά προϊόντα τῆς κουλτούρας, ἔτσι ἡ πολιτική διομηχανία γεννιέται ἀπό τή διεύρυνση τῆς βάσεως τῆς ἐξουσίας, εὐημερεῖ κι ἀναπτύσσεται χέρι-χέρι μέ τήν ὑλοποίηση ἐκείνων τῶν θεσμῶν (ἀπό τήν καθολική ψήφο ὡς τήν ὀργάνωση τῶν πολιτικῶν κομμάτων) πού μετατρέπουν τήν ἀφηρημένη ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας ἀπό μῦθο σέ πραγματικότητα.

Νά ἐξηγουέμεθα: καμία μεγάλη δημοκρατία δέν μπορεῖ νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν ἄλφα οὔτε τή βήτα μορφή πολιτικῆς διομηχανίας, καί θά ἦταν γελοῖο κι ἐξωπραγματικό, τουλάχισ-

1. Σ. Σπαβέντα: *Κοινοβουλευτικοὶ Λόγοι, Ρώμη, 1913, σ. 556.*

στο στή σημερινή φάση του κοινωνικού και πνευματικού γίγνεσθαι, να δεχτούμε την υπόθεση μιας κοινωνίας όπου όλοι οι ενήλικοι πολίτες έχουν το δικαίωμα να επηρεάσουν άμεσα ή έμμεσα τη διαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων· κι όπου, κατά συνέπεια, όλοι οι εξουσιάζοντες πρέπει να τους λογαριάζουν λιγότερο ή περισσότερο – αλλά όπωσδήποτε περισσότερο παρά στις ολιγαρχικές κοινωνίες όπου η τεράστια πλειοψηφία των υπηκόων δεν παίζει ρόλο πολιτικό κι όπου δεν είναι υποχρεωτική ή εφαρμογή τεχνικών – λιγότερο ή περισσότερο έκτεταμένων, λιγότερο ή περισσότερο έντατικών της οργάνωσης της συναίνεσης. Τό σημαντικό είναι να καταλάβουμε τις συνέπειες της εφαρμογής, απαραίτητης τό ξαναλέω, αυτών των τεχνικών για τό ιδεώδες της δημοκρατίας που δίκαια προσδιορίζουμε σαν δημοκρατία της ενεργητικής συμμετοχής για να τη διακρίνουμε από τη δημοκρατία της παθητικής συμμετοχής. Άναμφισβήτητα ένα από τά χαρακτηριστικά της δημοκρατίας της ενεργητικής συμμετοχής είναι οι επιλεγόμενες μαζικές εκδηλώσεις, οι συγκεντρώσεις, οι πορείες κ.τ.λ., σε κάθε ιστορική ευκαιρία έπετείων ή γεγονότων που συγκινούν την κοινή γνώμη. Όποιος έχει τη συνήθεια να συμμετέχει σε τέτοιες εκδηλώσεις (έγώ προσωπικά σε συγκεκριμένες περιπτώσεις τό θεωρώ πολιτικό καθήκον) δεν μπορεί να παραγνωρίσει τά έρεθίσματα που δίνουν και τη συμβολή τους στη συνοχή και την άλληλεγγύη της ομάδας. Άλλά πρέπει έντιμα ν' αναγνωρίσει ότι η έπιρροή τους δεν κρατάει πολύ γιατί, όταν τελειώσει ή εκδήλωση, τό έρέθισμα που προκάλεσε διαλύεται γρήγορα και μαζί μέ τό έρέθισμα κι η βούληση για δράση· (χωρίς τη βούληση αυτή δεν γίνεται πολιτική αφού ή πολιτική δεν είναι συναίσθημα ή γνώμη μά δράση).

Μέ κίνδυνο να μέ γδάρουν ζωντανό θά προσθέσω ότι, ή τάση που τέτοιες εκδηλώσεις εκτρέφουν, στή μανιακή επανάληψη των σλόγκαν, στην προβολή πλακάντ μέ στοιχειώδεις φράσεις, στις ρυθμικές χειρονομίες, στην άντικατάσταση της ήρεμης έπιχειρηματολογίας από τη συμτυκνωμένη κραυγή, στον εκφοβισμό όσων θέλουν τη συζήτηση, είναι μιά από τις τόσες μορφές άλλοτρίωσης που άφθονούν στή μαζικοποιημένη κοινωνία και που χτυπά άκόμα κι όσους την καταδικάζουν (θύματα της κι αυτοί χωρίς να τό ξέρουν). Κάθε φορά που μπαίνω στό αίθριο του πανεπιστημίου και βλέπω καινούριες έπιγραφές στους τοίχους, στείρες από φαντασία και από πολεμική ευρωστία, μετρώ μελαγχολικά την άπόσταση που υπάρχει άκόμα ανάμεσα στον άνθρωπο-μάζα και τον πολίτη (χρησιμοποιώ τη λέξη μέ τό νόημα του Ρουσό).

Δημοκρατία και σοσιαλισμός

Έπέμενα σ' αυτά τά «παράδοξα» της δημοκρατίας, που όσο περνάμε από τη δημοκρατία της παθητικής στή δημοκρατία της ενεργητικής συμμετοχής τόσο πιο φανερά γίνονται, όχι γιατί μου κάνει κέφι ν' άποθαρρύνω τους καλούς αγωνιστές του σκοπού (που έξάλλου δεν επηρεάζονται από όσους, άδικα, άποκαλούν χρόνιους άπαισιόδοξους) αλλά για να άποπειραθώ να βάλω κάποιο φρένο στις όλο και πιο ξεθωρες, όλο και πιο γενικόλογες κουβέντες γύρω από τη δημοκρατία και τό σοσιαλισμό. Σήμερα άναμφίβολα ή σύζευξη της δημοκρατίας μέ τό

σοσιαλισμό έχει ξαναεγγραφεί στα προγράμματα των μεγάλων δυτικών κομμάτων του εργατικού κινήματος, τόσο πού ο Κουινιάλ όταν, τουλάχιστο στην αρχή, νόμισε ότι μπορούσε να επαναλάβει το μάθημα της δικτατορίας του προλεταριάτου, αντιμετώπιστηκε σαν φάντασμα παρωχημένων χρόνων. Ένα από τα κεντρικά θέματα του πρόσφατου βιβλίου του Τζιουζέπε Βόκα γύρω από τον Τολιάτι και την κομμουνιστική παράδοση είναι η «απαράβατη σχέση δημοκρατίας και σοσιαλισμού». Άλλα μόνο οι κουδέντες δεν φτάνουν. Θάπρεπε να ψάξουμε ως τις ρίζες του γιατί όπου πραγματοποιήθηκε ο σοσιαλισμός δεν υπάρχει δημοκρατία (τουλάχιστο ως εκεί πού η έννοια της δημοκρατίας είναι ξεκάθαρη και δεν προσφέρεται σε παρερμηνείες και γιατί, όπου τηρήθηκαν οι κανόνες της δημοκρατίας σοσιαλισμός μέχρι τώρα δεν έγινε κι ούτε μοιάζει να βρίσκεται στο κατώφλι (άκόμα και σε χώρες πού, σε ό,τι αφορά τη δημοκρατία, κάτι παραπάνω ξέρουν από μās).

Καταρχή θάπρεπε να παραδεχτούμε ότι η σχέση ανάμεσα στη δημοκρατία και στον σοσιαλισμό δεν είναι ειρηνική, όπως ειρηνική δεν ήτανε – αλλά έμεις ξεχάσαμε και κάνουμε πολύ άσχημα – η σχέση ανάμεσα στη δημοκρατία και τον φιλελευθερισμό: σήμερα έχουμε τόσο συνηθίσει να χρησιμοποιούμε την έκφραση λιμπεράλ-δημοκρατία ώστε να ξεχνάμε ότι οι καθαρόαιμοι φιλελεύθεροι, ως τις αρχές του αιώνα μας θεώρησαν πάντα τη δημοκρατία (και μάλιστα, προσέξτε, την άπλη τυπική δημοκρατία) σαν δρόμο ανοιχτό για την απώλεια της ελευθερίας, για την επανάσταση των μαζών έναντι των έλιτ, σαν νίκη του κοπαδιού έναντι των «ποιμένων» των λαών. Όχι διαφορετικά απ' ότι σήμερα οι καθαρόαιμοι δημοκρατικοί (λιμπεράλ-δημοκρατικοί) θεωρούν τον σοσιαλισμό. Δεν είναι λοιπόν σχέση ειρηνική γιατί η δημοκρατία είναι ανατρεπτική. Κι είναι ανατρεπτική με την πιο ριζοσπαστική σημασία της λέξης γιατί όπου φτάσει, ανατρέπει την παραδοσιακή αντίληψη της έξουσίας – τόσο παραδοσιακή ώστε να θεωρείται φυσική – σύμφωνα με την οποία έξουσία – πολιτική είτε οικονομική, πατρική είτε ιερατική – κατεβαίνει από πάνω προς τα κάτω. Πολύ πιο ανατρεπτική, από μιά σκοπιά, από τον ίδιο τον σοσιαλισμό, αν για «σοσιαλισμό» έννοούμε πολύ περιορισμένα – όπως συχνά γίνεται – τη μεταφορά της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής από τους ιδιώτες στο κράτος, δηλαδή ακόμα μιά φορά τον θεσμό μιάς μορφής έξουσίας από πάνω προς τα κάτω. Τόσο ανατρεπτική είναι η δημοκρατία ώστε αν πραγματοποιήταν ολοκληρωτικά, σύμφωνα με το όρακό ιδεώδες του Ρουσό, θά ήταν α ύ τ ή κι όχι η ύποθετική άταξική κοινωνία, τό τέλος του κράτους, ή κοινωνία χωρίς κράτος (γιατί τό κράτος, οποιοδήποτε κράτος πού ως τώρα διαμορφώθηκε, δεν μπόρεσε ποτέ να επιδιώξει χωρίς σχέσεις καθοδικής έξουσίας). Στο πείσμα του Μάρξ και στο πείσμα εκατό χρόνων πρακτικού και εφαρμοσμένου σοσιαλισμού, τό θεμελιακό πρόβλημα του σύγχρονου ανθρώπου, πρόβλημα ανέπλυτο (θά λυθεί άραγε;) είναι αυτό πού έθεσε μιά για πάντα ο Ρουσό έστω κι αν πρότεινε για τη λύση του μιά έντυπωσιακή άλλ' άμφίβολη φόρμουλα, πώς γίνεται ν' απαλλοτριώσει τό άτομο την ελευθερία του στο πολιτικό κόρπους, στο σύνολο του οποίου είναι μέρος και να είναι «πιο έλεύθερο από πριν».

Έπειτα πρέπει ν' αναγνωρίσουμε ότι ένα πρότυπο πολιτικής οργάνωσης έναλλακτικό του κοινοβουλευτικού κράτους, ένα

πρότυπο πού να μπορεί να χαρακτηριστεί «δημοκρατικό και σοσιαλιστικό» (έναλλακτικό με την έννοια ότι είναι πιο προχωρημένο από τό προηγούμενο και συνάμα πραγματοποιήσιμο σε σχέση με αξίες πού ένας σοσιαλιστής δεν μπορεί ν' άπαρνηθε σαν την άτομική ελευθερία και τη διασπορά της έξουσίας) δέ υπάρχει. Η τουλάχιστο δεν υπάρχει με την έπεξεργασία και την πληρότητα της κάθε λεπτομέρειας, πού χαρακτήρισε μέσς στους αιώνες πού πέρασαν τό πολιτικό σύστημα της «άστικής τάξης». Η σοσιαλιστική σκέψη για πάρα πολύ καιρό έστρεψε την προσοχή της περισσότερο στα προβλήματα ανανέωσης της κοινωνίας στο σύνολό της, από τους ουτοπικοσοσιαλιστές ως τον ίδιο τον Μάρξ, παρά στα προβλήματα οργάνωσης το κράτους. Μās πρότεινε πολλά πρότυπα κοινωνιών, όχι πολιτικών, πού δεν έχουν πουθενά εφαρμοστεί: «γεγονός είναι – έλεγε ο Σπινόζα – ότι αυτοί αντιλαμβάνονται τους ανθρώπους, όχι όπως είναι αλλά όπως θά τους ήθελαν: να γιατί... δεν συνέλαβαν ποτέ μιά πολιτική επιδεκτική πρακτικής εφαρμογής αλλά μονάχα σχήματα χιμαιρικά, μη πραγματοποιήσιμα παρά μονάχα στο βασίλειο της ουτοπίας ή σ' εκείνη την ποιητική χρυσή εποχή, όπου διόλου δεν χρειαζόνταν».² Κι αυτά τά έναλλακτικά πρότυπα με την πιο ριζοσπαστική σημασία της λέξης, αφού προτείνονουν όχι μιά διαφορετική μορφή κράτους, διαφορετική από τό αντιπροσωπευτικό κράτος, άλλ' από τό κράτος του *count*. Είναι γεγονός ότι η μορφή κράτους πού πραγματοποιήθηκε στις σοσιαλιστικές χώρες είναι ως προς τό αντιπροσωπευτικό κράτος, μιά έναλλακτική λύση: αλλά δεν είναι λύση άποδεκτή. Αν αυτό είναι σ' αλήθεια τό καινούριο κράτος, πού η άπολογία του είχε γίνει, πριν να γίνει κτήμα της κοινής γνώμης – κι έπομένως χωρίς περιθώρια να ξαναδοκιμασθεί – ο έκφυλισμός του, τότε άς άρκεστούμε στο παλιό κράτος. Τό δημοκρατικό σύνταγμα, με όλα του τά σφάλματα έπεξεργασίας και με όλες τις ένοχες καθυστερήσεις πραγματοποίησης, είναι ωστόσο συγκριτικά με τά πιο πολλά από τά καθεστώτα όπου η δεν υπάρχουν δημοκρατικά συντάγματα ή μοιράζονται γενναιοδώρα αλλά κανείς δεν τά παίρνει στα σοβαρά, ένα χαράκωμα προωθημένο· κι απ' αυτό δεν μπορούμε να άπισθοχωρήσουμε. Οι σπασμοί της Πορτογαλίας πού δεν κατορθώνει ν' άποκτήσει ένα δημοκρατικό σύνταγμα είναι μιά προειδοποίηση. Κι όσο γι' αυτούς πού πίστευαν κι έξακολουθούν να πιστεύουν ότι τους κόμπους μπορείς να τους κόβεις, αντί να τους λύνεις, με μιά στρατιωτική δικτατορία, κάνουν ένα χονδροειδέστατο λάθος πού προδίνει βαρειάν άπουσία ιστορικής μνήμης: μιά δικτατορία, άκόμα κι όταν «σοσιαλίζει», μπροστά στη μάζα πού την ύφίσταται, δεν καταλήγει ποτέ σε τίποτ' άλλο παρά στην άλλαγή άφεντικού. Και άφου πρόσφατα δημοσιεύτηκε η Ιταλική μετάφραση του γνωστού βιβλίου του Κάρλ Σμίτ, «Η Δικτατορία», πού σταματά στο κατώφλι της μαρξικής και μαρξιστικής αντίληψης της δικτατορίας του προλεταριάτου, δεν είναι άσκοπο να θυμηθούμε ότι η επανερμηνεία κι επαναξιολόγηση της αντίληψης της δικτατορίας βρίσκονται στο έπίκεντρο της μαρξιστικής πολιτικής σκέψης. Αυτό πού κατά τους παλιούς και σύγχρονους πολιτικούς μελετητές (ως τον Ρουσό, τον Μπλουπέφ, τον Μπουοναρότι) χαρακτήρισε τό θεσμό της δικτατορίας – όχι μόνο της κλασικής δικτα-

τορίας (πού ό Σμίθ τήν άποκαλεί «των έπιτρούπων») άλλα και τής έπαναστατικής (πού ό Σμίθ τήν άποκαλεί «κυρίαρχη») — στάθηκαν πάντα τά δύο χαρακτηριστικά τής έξαιρέσης ως προς τήν ιστορική κατάσταση και τής προοικαιρότητας ως προς τή διάρκειά. 'Επί πλέον — κι έδώ μιλάμε για τήν κλασική δικτατορία — τής μοναδικότητας του έπιφορισμένου μέ τή δικτατορική έξουσία. 'Ακόμα και για τόν Μπομπέφ και τόν Μπουοναρότι, πού δίκαια χαρακτηρίζονται οι πιό άμεσοι ιστορικοί προάγγελοι τής μαρξικής και ένγκελσιανής όρολογίας, ή έπαναστατική δικτατορία, είναι μέν άναγκαία για ν' αλλάξει ριζικά τήν κοινωνία, άλλα είναι πάντα μία κυβέρηση έκτακτη και προσωρινή. Μονάχα μέ τόν Μάρξ, τόν Ένγκελς και τόν Λένιν ή δικτατορία χάνει τά άρχικά της γνωρίσματα, τόσο μέ τήν έννοια τής ταξικής δικτατορίας πού δέν έχει πιά καμιά τεχνική σημασία και σημαίνει άπλά «κυριαρχία», όσο και μέ τήν πιό στενά πολιτική σημασία του όρου: άν κάθε κράτος μέ αυτή του και μόνο τήν ιδιότητα είναι μία δικτατορία, ή δικτατορία δέν είναι πιά ένα καθεστώς ούτε έκτακτο ούτε προσωρινό, άλλα ή διαρκής κατάσταση μιας πολιτικής κοινωνίας, δηλαδή μιας κοινωνίας πού, για να συγκρατήσει και να έλέγξει τις συγκρούσεις πού ξεσπάνε, έχει άκόμα άνάγκη μιας πολιτικής έξουσίας (όπου ή «πολιτική έξουσία» κατέχει τό μονοπώλιο τής χρήσης βίας). 'Ομως μία δικτατορία πού ούτε έκτακτη ούτε προσωρινή είναι, στο παραδοσιακό λεξιλόγιο τής πολιτικής φιλοσοφίας έχει πάντα χαρακτηριστεί μέ τόν πολύ πιό φορτισμένο άρνητικά όρο «δεσποτισμός». Μέ άλλα λόγια μία δικτατορία πού τά μέτρα της δέν έχουν για τελικό σκοπό τό να κάνουν περιττή τή δικτατορία ή ξαναεπιβάλλοντας τήν τάξη πού έχει διασαλευτεί (κλασική δικτατορία), ή επιβάλλοντας μία νέα τάξη (έπαναστατική δικτατορία), δέν είναι δικτατορία, άλλα δεσποτικό κράτος. Καί τά χαρακτηριστικά του, σύμφωνα μέ μία σταθερή παραδοχή πού άπό τόν 'Αριστοτέλη φτάνει ως τό Μοντεσκιέ, είναι ή ταύτιση μέ μία φυσική κατάσταση πραγμάτων (άρα όχι ή έξαιρέση) κι ή διάρκεια (άρα όχι ή προσωρινότητα).

Τά έναλλακτικά πρότυπα

Όταν λέω ότι ένα γνήσιο πρότυπο σοσιαλιστικού κράτους δέν υπάρχει έννοω ένα πρότυπο ολοκληρωμένο κι έπεξεργασμένο και στίς λεπτομέρειες, όπως τό πρότυπο του αντιπροσωπευτικού κράτους, πού έπεξεργάστηκε και τελειοποίησε ή μακριά παράδοση τής φιλελεύθερης σκέψης. Θέλω να πω ότι οι προσπάθειες τής σοσιαλιστικής πολιτικής σκέψης, ιδιαίτερα τής σκέψης μέ μαρξιστική έμπνευση, έπικεντρώθηκαν περισσότερο στην κριτική του αντιπροσωπευτικού κράτους και παραμέλησαν τόν σχεδιασμό του καινούριου κράτους. 'Αλλά κι αυτή ή κριτική δέν πήγε ποτέ πολύ βαθιά γι' αυτό είναι ή όλοφάνερη ή στείρα. 'Η μοναδική κριτική πού δίνει πλήγματα θανατηφόρα στο αντιπροσωπευτικό κράτος, άς μένι τό ξεχνάμε, είναι αυτή πού προέρχεται άπό τούς αντιδραστικούς συγγραφείς: αυτοί έχουν ειδικευτεί στο να καταστρέφουν τις ίδιες τις άρχές πού στηρίζουν τή δημοκρατία, αντιπροσωπευτική και μή και προπαντός στην άρχή τής ισότητας. Δέν πιστεύω όμως ότι άρέσει στους κριτικούς τής άριστερας να τούς μπερδεύουν μέ τούς κριτικούς τής δεξιάς, έστω κι άν — χωρίς ίσως

να τό παίρνουν είδηση — χρησιμοποιούν κάποια έπιχειρήματά τους.

Όποιος μελετά τούς αντιδραστικούς συγγραφείς (μελέτη πού τή συνιστώ γιατί είναι πολύ διδακτική), ξέρει ότι ή αντικοινοβουλευτική φιλολογία είναι άπέραντη. 'Αλλ' άς μου έπιτραπεί ν' αναφέρω ένα έδάφιο του πρώτου άνάμεσα στους αντιδραστικούς συγγραφείς, ιδιαίτερα σήμερα πού ανακαλύφθηκε ξανά άπό κάποιους έπιτηδευμένους προοδευτικούς, έστω κι άν τό έδάφιο είναι λίγο μακρύ (άλλά πόσο έπικοδομητικό!) «... σήμερα ό άνθρωπος τής Εύρώπης έχει πάρει άέρα: πιστεύει ότι είναι τό μόνο έπιτρεπτό είδος ανθρώπου και εκθειάζει τά προσόντα του, σύμφωνα μέ τά όποια είναι έξημερωμένος, κοινωνικός και χρήσιμος στο κοπάδι, σαν τά μόνα άυθεντικά ανθρώπινα προσόντα... Πάντως κάθε φορά πού πιστεύουν ότι δέν μπορούν να κάνουν χωρίς άρχηγό και χωρίς τόν κριό πού καθοδηγεί τό κοπάδι, κάνουν σήμερα κάθε προσπάθεια για ν' αντικαταστήσουν αυτόν πού διοικεί στοιβάζοντας στη θέση του φρόνιμους ανθρώπους άπό τό κοπάδι: για παράδειγμα όλα τά συντάγματα πού βασίζονται στην άρχή τής αντιπροσωπευτικότητας έχουν αυτή τήν καταγωγή. Τό πόσο εύεργετική, πόσο άνακουφιστική άπό μία καταπίεση πού τείνει να γίνει άνυπόφορη γι' αυτούς τούς Εύρωπαϊους-ζώα του κοπαδιού θά ήταν, στο πείσμα όλων των παραπάνω, ή εμφάνιση ενός ανθρώπου πού διατάζει μέ τρόπο άπόλυτο, μας τό μαρτυράει ή έπιρροή πού άσκησε ή εμφάνιση του Ναπολέοντα»³.

'Η κριτική του αντιπροσωπευτικού συστήματος άπό τ' άριστερά είναι πολύ πιό δύσκολη, άκόμα και πιό επικίνδυνη. 'Οποιος πιστεύει ότι οι άνθρωποι είναι στην πλειοψηφία τους κοπάδια ή άγέλες και δέν μπορούν να κυβερνηθούν παρα άπό τούς ανθρώπους του περωμένου, άπό τούς Ναπολέοντες, δέν έχει καμιά δυσκολία να κάνει αντικοινοβουλευτισμό. Πολύ πιό δύσκολα είναι τά πράγματα για όποιον δέν θέλει, μαζί μέ τά βρώμικα νερά τής Βουλής, να πετάξει τό τόσο ευαίσθητο βρέφος πού λέγεται κοινωνικές και πολιτικές έλευθερίες. Τόσο δύσκολα, ώστε διόλου δέν μ' έπεισε μέ όσα έίπε γι' αυτό τό ζήτημα, μέ τή συνηθισμένη του ειλκρίνεια, ό Λούτσιο Κολέτι στη γνωστή συνέντευξη. Για να «σώσει και τήν κατόικα και τά λάχανα» (σ.τ.μ. Παροιμία αντίστοιχη μέ: «τήν πίτα όλόκληρη και τό σκυλί χορτάτο») ό Κολέτι διατείνεται ότι άλλο είναι ό κοινοβουλευτισμός — δέν είναι άπαραίτητος στο μελλοντικό σοσιαλιστικό κράτος — και άλλο οι κοινωνικές και πολιτικές έλευθερίες, σαν τήν έλευθερία του τύπου και τό δικαίωμα τής άπεργίας, πού χωρίς αυτά, κατά τή γνώμη του, σοσιαλισμός δέν γίνεται.⁴ 'Αναρωτιέμαι πώς στ' αλήθεια φαντάζεται ό Κολέτι ότι μπορούν να προστατευτούν και να διατηρηθούν οι έλευθερίες πού τόν ενδιαφέρουν χωρίς ένα κεντρικό όργανο όπου αντιπροσωπεύονται όλες οι όμάδες πού συνθέτουν τήν κοινωνία των πολιτών κι όπου ή συζήτηση κι οι άποφάσεις βασίζονται στους κανόνες του δημοκρατικού παιχνιδιού πού προαναφέρα.

Για να υποστηρίξω τις άμφιβολίες μου θ' άρκεστώ να προσθέσω τό ιστορικό έπιχείρημα: κοινοβουλευτικό σύστημα κι

3. Φρ. Νίτσε: «Πέρα άπό τό καλό και τό κακό», τόμος XI τεύχος II των «Έργων», Μιλάνο 1968, σ. 97. Οι ύπογραμμίσεις δικές μου.

4. Λούτσιο Κολέτι: Πολιτική + φιλοσοφική συνέντευξη, Μάρι 1974, σ. 51.

εγγύηση τών δικαιωμάτων ελευθερίας γεννήθηκαν τήν ίδια χρονική στιγμή, στό πλαίσιο μιᾶς μοναδικῆς καί συνεπούς ἐκχώρησης τοῦ κράτους, πού τώρα πιά συνηθίσαμε νά τήν προσδιορίζουμε μέ τόν ὄρο «συνταγματικός». Κανένας ὡς τώρα, ὅσο γνωρίζω, δέν μπόρεσε νά κατασκευάσει ἕνα καθεστῶς ὅπου διαλύθηκε ἡ Βουλή καί διατηρήθηκαν οἱ ἐλευθερίες. Ἡ ἱστορία τῆς χώρας μας δέν μᾶς ἔχει τίποτα διδάξει; Ἡ Βουλή καί τά πολιτικά δικαιώματα γεννήθηκαν μέ τήν κοινοβουλευτική μοναρχία, πέθαναν μέ τό φασισμό καί ξαναγεννήθηκαν μέ τήν κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Τό φετίχ τῆς ἄμεσης δημοκρατίας

Δέν ἀγνοῶ ὅτι ἂν ἡ δεξιά κριτική στό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα εἶναι ἀντιδημοκρατική, ἡ ἀριστερή κριτική θάθελε νά εἶναι ὑπερδημοκρατική, καθώς ἐμπνέεται ἀπό τήν ἀντίληψη ὅτι τό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα ὄχι μόνο δέν εἶναι ὑπέρ τό δέον δημοκρατικό ἀλλά οὔτε κἂν ἀρκετά δημοκρατικό. Δέν ἀγνοῶ μέ λίγα λόγια ὅτι ἡ κριτική στήν ἀντιπροσωπευτική δημοκρατία γίνεται ἀπό τ' ἀριστερά στό ὄνομα τῆς ἄμεσης δημοκρατίας. Ὅντως ἡ ἰδέα τῆς ἄμεσης δημοκρατίας εἶναι ἡ κατευθυντήρια ἰδέα, παραλίγο νά πῶ ἡ μόνη κατευθυντήρια, τῆς σοσιαλιστικῆς θεωρίας τοῦ κράτους. Κι ὁ ἴδιος ὁ Κολέτι κάνοντας ἀναφορά στόν Ρουσό καί σέ ὅσα ὁ Μάρξ ὀφείλει στόν Ρουσό δέν θρῖσκει ἄλλη διέξοδο, μολονότι κάνει συνάμα τήν «προκλητική» παραδοχή τῆς «ἀδυναμίας» καί τῆς «ἀποσπασματικῆς ἀνάπτυξης» τῆς πολιτικῆς θεωρίας στόν μαρξισμό· ἀπό αὐτή τήν παραδοχή ἐξᾴλλου ἐμπνεύστηκα τό προηγούμενό μου ἄρθρο. Ἡ «ἀδυναμία» θρῖσκεται, κατά τή γνώμη μου, στό γεγονός ὅτι ἡ ἄμεση δημοκρατία ἐγινε φετίχ καί κανεῖς δέν ἀναρωτήθηκε ὄχι μόνο ἂν εἶναι δυνατή (ἀλλ' αὐτό ἤδη τό ὑπογράμμισα μέ τή σειρά τῶν «παραδόξων»), ἀλλά καί σέ τί ἐπιτέλους συνίσταται καί ποιά σχέση ἔχει μέ τήν ἔμμεση δημοκρατία.

Σάν «ἄμεση δημοκρατία» νοοῦνται πολλά διαφορετικά πράγματα: Ἀπορρίπτω ἀμέσως τή δημοκρατία τῶν «δημοψηφισμάτων» καί τῆς «βοῆς», πού ἐγινε αἰτία νά βαπτισθοῦν δημοκρατικά, καθεστῶτα σάν τό φασιστικό καί τό ναζιστικό. Σήμερα ὅταν μιλάμε γιά ἄμεση δημοκρατία ἐννοοῦμε καταρχήν θεσμούς σάν τό δημοψήφισμα, ὅπου ὅλοι οἱ πολῖτες πού ἔχουν πολιτικά δικαιώματα καλοῦνται νά ἐκφράσουν τή γνώμη τους γιά ἔξαιρέτικα ἐνδιαφέροντα ζητήματα ἐθνικά ἢ τοπικά. Πιστεύω ὅτι σήμερα κανεῖς δέν διανοεῖται ν' ἀμφισβητήσει τή σημασία καί τή χρησιμότητα ἐνός τέτοιου τρόπου γιά νά παίρνονται συλλογικές ἀποφάσεις οὔτε τή δημοκρατική του νομιμότητα· ἔστω κι ἂν ἐπιτρέπονται κάποιες ἐπιφυλάξεις γιά τήν ἀτομιστική ἢ ἑξατομικευτική ἀντίληψη γύρω ἀπό τό ἐκλογικό σῶμα πού διέπει τόν θεσμό καί γιά τίς δυσκολίες συσπείρωσης γύρω ἀπό τίς διάφορες ἀπόψεις. Ἀλλά δέν βλέπω πῶς εἶναι δυνατό ν' ἀντιμετωπιστοῦν μέ δημοψηφίσματα ὅλα τά προβλήματα πού, μέσα σέ κοινωνίες ὅλο καί πιό σύνθετες, πρέπει νά ἐπιλυθοῦν μέ συλλογικές ἀποφάσεις: φτάνει μονάχα νά θυμηθοῦμε ὅτι οἱ νόμοι πού ἐνέκρινε ἡ ἰταλική Βουλή τά τελευταῖα χρόνια —γιά νά μή μιλήσω γιά τούς νόμους πού ψήφισαν οἱ περιφέρειες καί γιά τά διάφορα μέτρα πού πήραν οἱ τοπικές ἀρχές— εἶναι κατά μέσο ὄρο τριακόσιοι ἀνά ἔτος, περίπου ἕνας

κάθε μέρα. Έκτός κι αν φανταστούμε ένα πελώριο ηλεκτρονικό υπολογιστή (δέν αποκλείεται να θρεθεί κάποια μέρα) όπου ο κάθε πολίτης, μένοντας στο σπίτι του ή πηγαίνοντας στο πιο κοντινό τέρμα θά μπορεί να στέλνει την ψήφο του. Πάντως μέχρι σήμερα τό σύστημα τών δημοψηφισμάτων δέν μπορεί νά αντικαταστήσει τήν έμμεση δημοκρατία. Συνεπώς πρέπει νά τό ξεκαθαρίσουμε στό μυαλό μας ότι, μέσα στά περιθώρια πού ή άμεση δημοκρατία ιδωμένη έτσι είναι έφικτή, ή αντιπροσωπευτική κι ή μή αντιπροσωπευτική δημοκρατία δέν είναι καθόλου άσυμβίβαστες. Ίσα-ίσα, αν είναι αλήθεια ότι ή δεύτερη μπορεί νά ολοκληρώσει τήν πρώτη, είναι έξίσου βέβαιο ότι δέν μπορεί νά τήν αντικαταστήσει.

Ώστόσο ή πιο αξιόλογη ιστορική έρμηνεία είναι άναμφίβολα τού Ρουσό και σύμφωνα μ' αυτήν, όσο κι αν ο Ρουσό δέν είναι καθόλου σαφής στις τεχνικές λεπτομέρειες τού θεσμού, - «άμεση δημοκρατία» είναι ή κυβέρνηση τής συνέλευσης (σ.τ.μ. δέν επιλέγεται ο όρος «έθνοσυνέλευση» γιατί είναι φανερό πως ή άναφορά γίνεται και σέ μικρότερες διοικητικές ένότητες) όπου σάν συνέλευση νοείται ο χώρος συγκέντρωσης και συζήτησης όλων τών πολιτών, προκειμένου νά παρθεί μιά άπόφαση κι όχι μονάχα τών αντιπροσώπων τους. Παρά τή γοητεία πού άσκει ή φόρμουλα τού Ρουσό, ένας τέτοιος θεσμός είναι άποτελεσματικός, όπως ήδη εξήγησα, μονάχα για μικρούς αριθμούς, όχι για μεγάλους. Δέν αποκλείεται, καθώς τά μεγάλα κράτη (δμως και τά μικρά και τά πολύ μικρά κράτη είναι πάρα πολύ μεγάλα για μιά συνελευσιακή κυβέρνηση) επιδιώκουν τήν άποκέντρωση, δηλαδή τή μεταφορά τής συζήτησης γύρω άπό τά συλλογικά προβλήματα άπό τό κέντρο στην περιφέρεια, νά φτάσουν στή μικρή μονάδα, σάν τίς σημερινές συνοικιακές έπιτροπές, όπου συζητούν κι άποφασίζουν οι ίδιοι οι πολίτες. Ποιά είναι ή σημασία μιάς τέτοιας κατάτμησης τού άφηρημένου και μυθικού «κυρίαρχου λαού» σέ τόσες συγκεκριμένες και πραγματικές μονάδες συμμετεχόντων πολιτών, δέν είναι άνάγκη νά τό υπογραμμίσω είναι ολοφάνερο: όπως οι παλιοί πολιτικοί δοκιμογράφοι, πού περιέγραφαν τήν πολιτική έξουσία σάν έξουσία καθοδική, έλεγαν ότι ή οικογένεια είναι τό *seminarium republicae*, έτσι σήμερα θά μπορούσαμε νά πούμε, σέ μιάν αντίληψη άνοδική τής πολιτικής έξουσίας, ότι όντως οι συνοικιακές έπιτροπές είναι τό *seminario* τής δημοκρατίας. Όμως είναι έξίσου ολοφάνερο ότι τό μέγεθος τών προβλημάτων αντιστοιχεί στό μέγεθος τής ομάδας: τά προβλήματα τής άρμοδιότητας τής συνοικιακής έπιτροπής δέν μπορούν νά είναι, δέν λέω μεγάλα έθνικά προβλήματα, αλλά ούτε καν τά γενικά προβλήματα, τής πόλης. Σύμφωνα και μ' αυτή τή δεύτερη παραδοχή, λοιπόν, πρέπει νά τονίσουμε μέσα σέ ποιά στενά περιθώρια έχει πρακτική έφαρμογή τό ιδεώδες τού Ρουσό και νά άποφασίσουμε ότι ή άμεση δημοκρατία είναι έπιβληθητική τής έμμεσης αλλά δέν μπορεί νά τήν αντικαταστήσει.

Τέλος, ή πιο έγκυρη, σύμφωνα μέ τή μαρξιστική παράδοση, έρμηνεία τής άμεσης δημοκρατίας δέν είναι τόσο εκείνη τού Ρουσό (πού για μιά σκέψη ρεαλιστική σάν τού Μάρξ ή τού Λένιν είναι χιμαιρική) όσο εκείνη σύμφωνα μέ τήν όποία, έστω και άνορθόδοξα: αυτό πού χαρακτηρίζει τήν άμεση δημοκρατία είναι ο θεσμός τής έπιτακτικής έντολής πού έμπεριέχει τή δυνατότητα τής άνάκλησης τής έντολής· θεσμός, πού αντιπαρατίθεται στόν χαρακτηριστικό τού κλασικού κοινοβουλευτικού

συστήματος θεσμό τής απαγόρευσης τής έπιτακτικής έντολής.

Για τά έπιχειρήματα υπέρ ή κατά τής απαγόρευσης τής έπιτακτικής έντολής θά μπορούσαν νά ειπωθούν πολλά: πρώτα απ' όλα ότι αυτή ή απαγόρευση ήταν δικαιολογημένη σ' ένα σύστημα μέ περιορισμένο αριθμό ψηφοφόρων και μέ αντιπροσωπευτικό σώμα, όπου οι προσωπικοί δεσμοί, άνάμεσα σέ μιά μικρή ομάδα εκλογέων μέ τά ιδιαίτερα συμφέροντα τους (τό δρόμο, τή γέφυρα, τόν σταθμό κ.τ.λ.) και τόν βουλευτή τους ήταν αναπόφευκτοι. Μέ τή διαμόρφωση τών μεγάλων μαζικών κομμάτων ή σχέσε άνάμεσα στόν βουλευτή και στόν εκλογέα έχει αλλάξει όσο κι αν έχει άπομείνει ένας από τούς λόγους ισχύος τής απαγόρευσης, έφόσον ο ύποψήφιος τών λιγότερο ιδεολογικών κομμάτων τείνει, εκτός άπό τά συμφέροντα τού κόμματος, νά φροντίζει και τά συμφέροντα τού δικού του εκλογικού κύκλου πού θά τού προμηθεύσει ψήφους προτίμησης. Τό κόμμα λειτουργεί, θάπρεπε νά λειτουργεί, σάν συλλέκτης αιτημάτων όχι τμηματικών· παίζοντας άνάμεσα στόν εκλογέα και στόν βουλευτή, θάπρεπε νά κάνει άπρόσωπη τή σχέση τους. Προπαντός, στό μέτρο πού είναι ο κύριος παράγων για τήν έκλογή αυτού κι όχι εκείνου τού ύποψήφιου, θάπρεπε νά καθορίζει τή συμπεριφορά του μέ τήν κομματική πειθαρχία πού είναι τό λειτουργικό ύποκατάστατο τής έπιτακτικής έντολής. Μπορεί νά ειπωθεί, κι έχει ειπωθεί αρκετές φορές, ότι σ' ένα σύστημα οργανωμένων κομμάτων ή έπιτακτική έντολή, εκεί όπου έντολέας είναι τό κόμμα κι όχι ο κάθε εκλογέας, ύπάρχει ντέ φάκτο, τουλάχιστο στό βαθμό πού είναι χρήσιμη.

Έξάλλου ή άρχή τής άνάκλησης τής έντολής είναι πάρα πολύ συζητήσιμη: μιά φόρμουλα σάν εκείνη τού Λένιν, πού παπαγαλίζεται τόσο συχνά: «ανάκλητότητα σέ κάθε στιγμή όλων τών λειτουργών, χωρίς εξαίρεση», πρέπει νά έρμηνευτεί και νά προσδιοριστεί αν δέν θέλουμε νά γίνει ή πεμπτουσία τού δεσποτισμού, δηλαδή τού άκρου αντίθετου τής ολόπλευρης δημοκρατίας· τού δεσποτισμού όπως τόν περιέγραψε και τόν άποκήρυξε μιά πολιτική παράδοση χιλιετηρίδων: έπειδή στόν δεσποτισμό ακριβώς είδε τήν άσκηση μιάς αυθαίρετης έξουσίας όπου ακριβώς μιά άπό τίς έκδηλώσεις τής αυθαιρεσίας είναι «ή άνάκληση σέ κάθε στιγμή και χωρίς εξαίρεση όλων τών λειτουργών». Ο θεσμός τής άνάκλησης δέν μπορεί νά χαρακτηριστεί ούτε καλός ούτε κακός αν πρώτα δέν άπαντηθεί τό ερώτημα: άνάκληση άπό ποιόν; Από τόν έντολέα, είναι φανερό. Άλλά ποιός είναι ο έντολέας; Αυτό είναι τό ζήτημα. Αν ο έντολέας είναι ο άρχοντας ή μιά περιορισμένη ολιγαρχία πολιτικών έξουσιαστών, τότε ή άνάκληση τής έντολής είναι ένας θεσμός πού τό Κράτος Δικαίου θάπρεπε νά τόν είχε καταικήσει κι έξαλείψει για πάντα. Αν είναι πάλι μιά μικρή συνάθροιση ατόμων, μία συνοικιακή έπιτροπή, μιά σπουδαστική συνέλευση, ένα εργατικό συμβούλιο, ο κίνδυνος τής άνάκλησης, βρίσκεται στην ιδιαιτερότητα τών συμφερόντων πού εκπροσωπεί, ακριβώς εκείνη τήν ιδιαιτερότητα πού έπέβαλε τήν απαγόρευση τής έπιτακτικής έντολής, εκεί όπου τό σώμα τών εκλογέων είναι περιορισμένο. Αν πάλι ή ομάδα είναι μεγάλη, τότε ή άνάκληση τής έντολής δέν μπορεί νά εφαρμοστεί χωρίς μιά κάποια όργάνωση αυτών πού τή συνθέτουν, δηλαδή χωρίς ένα κίνημα ή κόμμα ή σύλλογο πού λειτουργεί σάν μεσολαβητής άνάμεσα στους έντολείς και στους έντεταλμένους. Μιά μεγάλη

συνέλευση, άνοργάνωτη κι άφημένη στους άυθορμητισμούς της, όπως συχνά είναι οι συνέλεύσεις του φοιτητικού κινήματος, δέν έχει ποτέ άνακαλέσει, όσο μπορώ νά ξέρω, καμιάν έντολή.

Μιά άκρωτηριασμένη κυριαρχία

Μακριά από έμένα ή ιδέα νά ύποστηρίξω ότι τό άντιπροσωπευτικό κράτος είναι τό άλφα και τό ώμεγα της πολιτικής σοφίας. Ήταν μία άφετηρία, δέν έφτασε σ' ένα τέρμα (μά υπάρχουν στην ιστορία τέρματα:). Στάθηκε μία καμπή, όχι φυσικά ή τελευταία στροφή (μά πρέπει σώνει και καλά νά πιστεύουμε στην τελευταία στροφή:). Όπωςδήποτε είναι ένα σύστημα καλύτερο άπ' όσα προηγήθηκαν κι άπ' όσα μέχρι τώρα... άκολουθήσαν.

Δέν μιλω για την Ήταλία· τό δικό μας πολιτικό σύστημα κάνει νερά από παντού, κάνει όμως νερά όχι γιατί είναι άντιπροσωπευτικό αλλά γιατί δέν είναι άρκετά άντιπροσωπευτικό. Έκτός από τό έλάττωμα της άένανης κεντρώας γραμμής, δηλαδή της έλλειψης άνακύκλωσης, πού έπανελημμένα έχει τονίσει ό Τζιόρτζιο Γκάλι (και στο τελευταίο του βιβλίο «Από τόν άτελή δικομματισμό στη δυνατή έναλλακτική λύση» Μπολόνια 1975), ό χώρος πού έλέγχει τό κατεξοχή άντιπροσωπευτικό σώμα, ή Βουλή, στενεύει κάθε μέρα και πιο πολύ, πέρα από τούς άντικειμενικούς περιορισμούς πού επιβάλλει στην πολιτική έξουσία, μία καπιταλιστική έξουσία, όπου οι μεγάλες οικονομικές άποφάσεις παίρονται από μιάν έξουσία έν μέρει ιδιωτική και, σήμερα, έν μέρει έξεθνική. (Όποιος θέλει μιάν άκριδή κι ένημερωμένη αντίληψη τών περιπετειών της Ιταλικής Βουλής στά τελευταία τριάντα χρόνια, νά διαβάσει τό πρόσφατο δοκίμιο του Άλμπέρτο Πρεντιέρι: Βουλή 1975, στο Νο 174 του περιοδικού «Κομμουντά» σ. 1-72).

Έξάλλου άνεξάρτητα άπ' όσα συμβαίνουν στη χώρα μας, πού κανείς ύποθέτω δέν τή βλέπει σάν παράδειγμα σωστής και λειτουργικής δημοκρατίας, πρέπει νά θυμίσω ότι άπόλυτα άντιπροσωπευτικό σύστημα δέν ύπήρξε ποτέ. Μ' έξαιρέση την Άγγλία, τό κοινοβουλευτικό σύστημα μπήκε από έξω σέ κράτη μέ μηχανισμούς συγκεντρωτικούς και ήδη σημαντικά άναπτυγμένους. Αυτό πού έμεις συντομογραφικά άποκαλούμε άντιπροσωπευτικό κράτος έπρεπε πάντα νά λογαριαστεί μέ τό διοικητικό κράτος, δηλαδή μ' ένα κράτος πού ύπακούει στη λογική μιάς έντελώς διαφορετικής έξουσίας: καθοδικής κι όχι άνοδικής, μυστικής κι όχι δημόσιας, ίεραρχημένης κι όχι αυτόνομης, στατικής κι όχι δυναμικής, συντηρητικής κι όχι άνανεωτικής κ.τ.λ. Ή ύποταγή του δεύτερου στο πρώτο δέν πέτυχε ποτέ άπόλυτα. Κάποτε μιλούσαμε για τή δυσκολία τών σχέσεων ανάμεσα στην πολιτική και στη διοίκηση. Σήμερα, διαλέγοντας μιάν έντυπωσιακή φόρμουλα, μιλάμε για χωριστά σώματα. Ή άλήθεια είναι πώς τά χωριστά σώματα δέν ένώθηκαν ποτέ.

Δέν άμφέβαλα ποτέ ότι τό άντιπροσωπευτικό σύστημα έχει όρια πραγματικά και άξεπέραστα σέ μιάν άγρια καπιταλιστική κοινωνία σάν τήν δικιά μας: ή κυριαρχία του πολίτη περιορίζεται από τό γεγονός ότι οι μεγάλες άποφάσεις για τήν οικονομική άνάπτυξη ή δέν φτάνουν στ' άντιπροσωπευτικά όργανα ή φτάνουν άφου έχουν παρθεί σέ άλλους χώρους, σέ χώρους

όπου ή μεγάλη πλειοψηφία τών κυρίαρχων πολιτών δέν έχει καθόλου φωνή. Άλλά και από αυτή τή σκοπιά, τό σύστημα πάσχει όχι γιατί είναι άντιπροσωπευτικό, αλλά γιατί δέν είναι άρκετά άντιπροσωπευτικό. Σέ μία καπιταλιστική κοινωνία ή κυριαρχία του πολίτη στην κυριολεξία του όρου, δηλαδή του ανθρώπου πού έκτός από τό νά είναι κεφαλαιοκράτης ή εργάτης, άστος ή προλετάριος, είναι και μέλος ισότιμο μέ τ' άλλα τής πολιτικής κοινότητας, είναι μία κυριαρχία άκρωτηριασμένη, τουλάχιστον όσο συνεχίζεται ό διαχωρισμός ανάμεσα στην κοινωνία τών πολιτών και στην πολιτική κοινωνία.

Αυτή ή διαπίστωση όπου συγκλίνουν όλες οι κριτικές τών διαφόρων σοσιαλιστικών άποχρώσεων στο άστικό δημοκρατικό κράτος, είναι καθεαυτή παραπάνω από δίκαιη· όμως δέν σημαίνει ότι ό ζωτικός χώρος κυριαρχίας του πολίτη δέν συμπιέζει μέ τήν έξουσία πού διαθέτουν τά άντιπροσωπευτικά όργανα σέ όλα τά επίπεδα. Δέν σημαίνει ότι ό πολίτης δέν είναι κυρίαρχος στο βαθμό πού κατορθώνει νά έπηρεάσει τις άποφάσεις πού τόν άφορούν κι αυτό μέχρι σήμερα συμβαίνει, όταν συμβαίνει, μέσα από τή λεωφόρο τών άντιπροσωπευτικών όργάνων (χωρίς νά ύποτιμώ, όπως είπα πριν λίγο, τή χρησιμότητα πού παρέχουν οι θεσμοί άμεσης δημοκρατίας).

Συμπέρασμα

Οι μοναδικές δύο έναλλακτικές προτάσεις, όσο θυμάμαι, στο κλασικό κοινοβουλευτικό κράτος, εκείνη πού προέρχεται από τό ρεύμα του «guild-socialism» (σ.τ.μ. του σοσιαλισμού τών συντεχνιών) κι εκείνη τών «σοβιετολόγων» (στην τελευταία πρέπει νά επανέλθουμε μέ μία πιο λεπτομερειακή άνάλυση), εκφράζουν, παρά τις διαφορετικές λύσεις, τήν ίδια βασική άπαιτηση: τή διεύρυνση του δημοκρατικού έλέγχου από τό πολιτικό στο οικονομικό σύστημα. Ή λογική πού διέπει και τις δύο προτάσεις είναι ή ίδια πού δρίσκεται στην καταγωγή του άντιπροσωπευτικού κράτους: είναι δηλαδή ή λογική του άγώνα κατά της άπόλυτης έξουσίας του βασιλιά, πού πρώτα περνά από ένα συμβιβασμό ανάμεσα στις δύο αντίθετες δυνάμεις (συνταγματική μοναρχία) κι ύστερα από τήν κατάργηση της έξουσίας του βασιλιά (δημοκρατία), όπως έδειξε σχηματικά και ύποβλητικά ό Κάρολ Κόρς, χαράζοντας μία παράλληλο ανάμεσα στην εξέλιξη της κρατικής όργάνωσης και στην εξέλιξη της όργάνωσης της εργασίας και τοποθετώντας στη μία πλευρά, διαφορισμένες τις φάσεις της άπόλυτης μοναρχίας, της συνταγματικής μοναρχίας, της δημοκρατίας και της προλεταριακής δημοκρατίας και στην άλλη πλευρά τις φάσεις της δεσποτικής όργάνωσης της εργασίας, του βιομηχανικού συνταγματικού, της βιομηχανικής δημοκρατίας⁵.

Τό σφάλμα πού έκαναν πάντα οι θεωρητικοί της βιομηχανικής δημοκρατίας ήταν ότι πίστευαν στη δυνατότητα νά περάσουν τήν πολιτική δημοκρατία μέσ' από τήν οικονομική, στην αυτοδιοίκηση τών πολιτών μέσ' από τήν αυτοδιοίκηση τών παραγωγών. Τό σφάλμα πηγάζει από τήν πεποίθηση ότι δέν υπάρχουν προβλήματα του πολίτη διαφορετικά από τά προ-

5. Κ. Κόρς: «Έργοστασιακά συμβούλια και κοινωνικοποίηση» Μπάρι 970. σελ. 147 κ.έ.

βλήματα του εργάτη (ή του παραγωγού), κι όμως αυτά τα προβλήματα υπάρχουν κι είναι ακριβώς τα προβλήματα ελευθερίας: της πολιτιστικής και πολιτικής ελευθερίας, που ή υποτίμησή της συνδυασμένη κάπου-κάπου με περίγelo,... ακόμα και με περιφρόνηση, είναι δυστυχώς ένα από τα δυο ευεργετικά δώρα της μαρξικής σκέψης. Αντιπροσωπευτικό αυτής της παράδοσης κείμενο είναι μερικές σελίδες του «'Εβραϊκού Ζητήματος». Κι αυτό το κείμενο συνδυασμένο με το φαινόμενο κατάχρησης αρχής που ανάφερα στην αρχή του προηγούμενου άρθρου μου και ξαναφέρνω τελειώνοντας αυτό το άρθρο, έγινε ένα βολικό διαβατήριο για όλους τους επίδοξους δικτάτορες (μέ ή χωρίς προλεταριάτο). 'Η κατάχρηση είναι τόσο πύσσοβαρή, όσο ή τρέχουσα έρμηνεία που μετατρέπει κάποιες

σελίδες εκείνου του κειμένου σέ μίαν αντίδικήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου, παραβιάζει την πρόθεση και την βαθύτερη σημασία του δοκιμίου που επικεντρώνεται στην αναμφισβήτητη θέση ότι ή πολιτική χειραφέτηση δεν είναι ολόκληρη ή ανθρώπινη χειραφέτηση.

Θέση αναμφισβήτητη, αρκεί νά μήν ξεχνάμε ότι αν ή πολιτική χειραφέτηση δεν είναι αρκετή είναι πάντως απαραίτητη κι ότι δεν υπάρχει ανθρώπινη χειραφέτηση που δεν περνά από την πολιτική χειραφέτηση. Κι αυτή ή τελευταία απαιτεί την ανάπτυξη, την διεύρυνση, την ενίσχυση όλων των θεσμών που γέννησαν την σύγχρονη δημοκρατία και δεν κερδίζει τίποτα από την, έστω και στιγμιαία, αναστολή τους.

Μετάφραση: Μπέτυ Βακαλοπούλου